

Vissza a gyökerekhez?

A Nyugat hanyatlásának dilemmái

Az Amerikai Egyesült Államokból induló, majd 2008-ra Európában is jelentkező, s minden eddigi megoldási kísérletnek makacsul ellenálló pénzügyi-gazdasági válság újra felerősítette azokat a hangokat, melyek a nyugati civilizáció válságáról, globális viszonylatban relatív hanyatlásáról beszélnek. A különböző médiumokban, publicisztikákban, politikai és közgazdaságtani elemzésekben rendre megjelenik a Nyugat hegemon szerepének végét jelző híradás, Európa, de még az Egyesült Államok helyzetét illetően is.

A téma önmagában nem új: Oswald Spengler klasszikus műve után az 1980-as évektől szinte máig hasonló, történelmi–politológiai–történetfilozófiai alkotások születtek a Nyugat világtörténetben játszott szerepét vizsgálva, melyek prognosztizálták a nyugati primátus lehetséges végét, illetve a politikai-gazdasági hatalmi központ eltolódását Kelet-Azsia felé. Immanuel Wallerstein, Paul Kennedy és Samuel P. Huntington neve a legismertebb, de Segesváry Victor, az USA-ra fókuszálva Emmanuel Todd, valamint a demográfiai kérdések oldaláról Pokol Béla is fontos elemzésekkel jelentek meg.¹

Legutóbb, 2011-ben pedig Niall Ferguson: *Civilizáció* című – és a tanulmány fő célkitűzését kijelölő: *A Nyugat és a többiek* alcímű – hatalmas volumenű alkotással vállalkozott újfent összehasonlító szemléletű, civilizáció- és kultúrtörténeti elemzésre.²

Módszere a következő: először bemutatja a Nyugat felemelkedésének és hegemon civilizációvá válásának okait, majd a jelen helyzet interpretációját adja. Elemzése intuitív, az eredmény pedig mindenképpen elgondolkodtató, hiszen – meglátásunk szerint – felvillantja a Nyugat hanyatlásának legnagyobb paradoxonát. Az alábbiakban néhány észrevételt fűznénk mi is ehhez a kérdéskörhöz.

Ferguson a Nyugat alatt gyakorlatilag azt a tizenegy XX. század eleji birodalmat érti, melyek 1500-ban még csak kis államalakulatok, vagy még azok sem voltak Európa tércépén, illetőleg csak apró telepek az észak-amerikai kontinensen. A nyugati civilizáció politikai körülhatárolása így a következő államalakulatokat foglalja magába: Ausztria, Belgium, Franciaország, Németország, Olaszország, Hollandia, Spanyolország, Portugália, Oroszország, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok, mely államok ekkor a Föld népességének mintegy 5 százalékát, a területének maximum 16 százalékát, a globális termelés valamivel több mint egyötödét birtokolták.³ Természetesen már itt kérdések merülhetnek fel egyes területek – Skandinávia, a Balkán, Kelet-Közép-Európa, és a téma szempontjából különösen Oroszország – hovatartozása miatt, de Ferguson maga is hangsúlyozza, hogy a civilizációk határai elmosódtak, a meghatározáskor számos probléma merülhet fel, a letűnt civilizációk esetében is.⁴

A nyugati civilizáció identifikációjakor elsősorban Kenneth Clark nagyon szűk, jórészt művészettörténeti ihletésű, valamint Huntington tágabb, jórészt a vallási hovatartozáson alapuló meghatározásával vitatkozik. Szerinte a civilizáció, egy erősen összetett emberi rendszer, az emberi szervezethez legnagyobb egysége, mely azonban több, mint bizonyos területen és történelmi időben létező művészeti alkotások összessége, hanem az azokat létrehozó, finanszírozó és megőrző gazdasági-társadalmi-politikai intézményrendszer, valamint kulturális, gyakran, de nem kizárólagosan vallási jelleggel bíró, és sokszor, de nem kizárólagosan nyelvi közösségként is megjelenő entitás. Vagyis: „A »Nyugat« tehát sokkal több egy földrajzi kifejezésnél: egy norma-, viselkedés- és intézményrendszer, végtelenül elmosódó határvonalakkal.”⁵

Innen válik érthetővé, hogy Ferguson számára Oroszország – szemben Huntington külön ortodox civilizációjával – szintúgy a nyugati civilizáció része (az utolsó európai birodalom!), ahogy a görögkeleti vallású országok közül Görögország és a Közel-Keleten Izrael. Ezután Ferguson meghatározása kérdésekre torkollik, melyek valóban képlékennyé teszik a Nyugat földrajzi határait. Ugyanakkor nem tagadja, hogy a nyugati civilizáció államai között a múltban sem volt, de a jelenben sincs meg a teljes egység.⁶

Tehát egy sajátos norma-, működési, viselkedési és intézményrendszerrel rendelkező 11 nyugati birodalom lesz az, melyeknek 1913-ra a Föld területének 58 és népességének 57 százaléka, a globális gazdasági termelésnek pedig a 74 százaléka tartozott a fennhatósága alá.⁷

Az elmúlt ötszáz év során a nyugati civilizáció mércévé vált a gazdasági-politikai, a kulturális-tudományos életben és az életvitelben egyaránt. Ferguson szuggesztíven fogalmaz: „Az olyan nyugati intézményi struktúrák, mint a részvénytársaság, a piac és a nemzetállam a versenygazdaság és a politika globális mintáivá léptek elő, sablonokká, melyeket a többiek lemásoltak. A nyugati tudomány paradigmaváltást idézett elő, a többiek pedig vagy követték, vagy lemaradtak. A nyugati jogrendszerek és a belőlük következő politikai modellek, köztük a demokrácia felváltották vagy legyőzték a többi alternatívát. A nyugati orvostudomány marginalizálta a kuruzslókat és a többi vajákost. Az ipari termelés nyugati modellje és a tömeges fogyasztás térnyerését követően az összes többi alternatív gazdasági rendszer csak vergődött. A Nyugat még az 1990-es évek vége felé is nyilvánvalóan a világ uralkodó civilizációja volt.”⁸

Meggyőző sorok. Természetesen Ferguson nem egyetlen globális civilizációról beszél, hanem a nyugati minta hegemon korszakáról, a többi civilizáció, kultúra nyugatosodásáról, a nyugati modellek átvételéről. Sajnos, nem sorolja fel, hány különböző mai civilizációt tart számon, sőt könyve csak államokat említ a Nyugattal valamilyen összehasonlításban: elsősorban Kínát, majd hosszabban Japánt, és felvillanásszerűen az ázsiai „kis tigriseket”, majd Braziliát, Indiát, az iszlám országok közül Indonéziát és Iránt, valamint Oroszországot (mint nyugati civilizáció termékét), a törököket és általában Afrikát említi.⁹

Ennek oka az lehet, hogy elsősorban a nyugati siker okaira fókuszál, a nyugati civilizáció felemelkedésének gyökereit keresi, a „többiek” ennek függvényében szerepelnek, illetve azért, mert a nyugatosodás ellenére továbbra is nyitva marad annak mélysége a „többiek” esetében, vagyis az unilineáris vagy multilineáris fejlődés dilemmája számára sem látszik még lezárhatónak.¹⁰

Ennél is fontosabb, hogy – legalábbis a mi olvasatunkban – a nyugati sikerben rejlik a Nyugat jelenlegi relatív hanyatlásának legnagyobb paradoxonja, de egyúttal a hanyatlás megállításának lehetősége is.

Ferguson a nyugati civilizáció sikerét hat „gyilkos alkalmazásban” (killer aps), norma-, viselkedési és intézményrendszerben látja, melyek a következők: 1. a verseny, amelyben a számos egymással versengő szervezeti egység révén megvalósuló decentralizált politikai és gazdasági élet a nemzetállamok és a kapitalizmus alapjául szolgál; 2. a tudomány, mely katonai erőfölényt biztosított a többiekkel szemben, a tudományos forradalom eredményei, a természeti környezet megértése és átalakítása mellett; 3. a törvénykezés, mely a népképviselői kormányzás stabil alapját képezi és biztosítja a magántulajdon szentségét, a választott jogalkotói testületek létét; 4. az orvostudomány, az a tudományág, mely átörököst hozott az egészségügy és a várható élettartam területén; 5. a fogyasztói társadalom anyagi jólétre épülő modellje, mely a több, jobb és olcsóbb árucikkek iránti igény révén az ipari forradalom kibontakozását is lehetővé tette; 6. a munkamorál, az a leginkább a protestáns kereszténységből származó erkölcsi keret és cselekvési minta, mely az intenzívebb és extenzívebb munkavégzést nagyobb megtakarítási hajlandósággal összekap-

csolva folyamatos tökefelhalmozást tett lehetővé és erősítette a társadalmi stabilitást. Természetesen ezek a sajátosságok átfedik egymást, kapcsolatban vannak egymással, egymást kölcsönösen erősítve fejtik ki hatásukat.¹¹

Ferguson a verseny fogalma alatt a nyugati civilizáció egyik legfontosabb, legrégebbre visszanyúló jellegzetességét érti, vagyis a politikai-gazdasági-intézményi decentralizáltságot, mely számos kegyetlen konfliktus forrása, de paradox módon egyúttal a katonai-strukturális-logisztikai fejlesztésekre is ösztönöz a hatalmi és kereskedelmi előnyök megszerzéséért folytatott küzdelem során. Az egymással versengő, de hegemon hatalmat az egész Nyugat felett megszerezni nem tudó államok és más szervezetek sokasága létével, valamint egymáshoz fűződő viszonyával olyan anyagi, mentális és szervezeti ösztönzőként hatott a korabeli kereskedőkre, konkvisztádorokra és uralkodókra, mely így más civilizációknál nem jelentkezett.

A versengés, mint civilizációs jellegzetesség a haditechnikai fölényben, az adószedés egyre hatékonyabbá válásában, a pénzügyi szervezeti reformokban (kötvénypiac, közösségi eladósodás), a részvénytársaságok megjelenésében, a vallásos (és a vallások közötti versengést is jelentő) térítő buzgalomban, a különböző társadalmi és szakmai testületek sokaságában és hatalom-befolyásoló képességében, valamint a technológiai fejlesztésekben manifesztálódott.¹²

Ebből a szempontból a klasszikus példa a kínai Középső Birodalom esete, amely Cseng Ho admirális vezetésével 1405 és 1424 között hat gigantikus felfedező flottát indított egészen Afrikáig, majd később állami rendelettel megtiltja az óceáni utazást és az 1500-as évektől teljesen elzárkózik a külvilágtól, amíg az európaiak határai újbóli megnyitására nem kényszerítik. Hasonló utat járt be Japán is 1640 után, az eredmény pedig mindkét helyen a stagnálás lett, egyfajta malthusi csapdahelyzet, ahol külső források hiányában a nagy népesség ellátása eleve bizonytalansággal járt, illetve a népességnövekedés a termelékenység, a jövedelem, a bevitt kalóriamennyiség sőt még a testmagasság esetében is csökkenéssel járt a nyugathoz viszonyítva (de az egy főre jutó jövedelem és a tökekészletek tekintetében is már a Ming-korszakban) Ezzel szemben a gyarmatosítás és a tengeri kereskedelem a nyugati civilizációban a fentebbi mutatók emelkedését okozta: a világ hatalmi súlypontja a Nyugat felé mozdult el az 1500-as évektől kezdve.¹³

A tudomány civilizációformáló szerepe alatt a természettudományos forradalom és a felvilágosodás filozófiájának és társadalomtudományának a nyugati kultúrára kifejett hatását érti, mely fölényt adott a Nyugatnak a XVI–XVIII. században a Kelettel, elsősorban az Oszmán Birodalommal szemben. Ez a fölény nem egyszerűen a gazdasági vagy politikai verseny, sem a növekvő katonai hatékonyság következménye, hanem a tudomány haditechnikában való alkalmazásának és a kormányzás racionalizálásának eredménye – hiszen 1683-ban a török még Bécsset ostromolja!¹⁴

A természettudományos forradalom ebben a korszakban teljes mértékben Európa központú, a muszlim tudomány – ahogy a kínai technika is – stagnál, az európai uralkodók az egyház tiltakozása ellenére is támogatják a kutatásokat. A matematikai-fizikai alap kutatások alkalmazása a ballisztika, a tüzérség, a tűzfegyverek és a hadmérnöki tudás fejlődését eredményezte, melynek az Oszmán Birodalom már nem tudott ellenállni: Bécs ostroma után megkezdődött a lassú területvesztés. A természettudományos felfedezéseket később az ipari forradalom fogja hasznosítani, bár a konkrét alkalmazások nem kimondottan természettudósok nevéhez fűződnek.

A felvilágosodás racionalizmusa a reformáció korától Európa-szerte elterjedő könyv- és röpiratnyomtatás nyomtatás segítségével egyre szélesebb rétegekhez jutott el megkérdőjelezve a bevett vallásos és metafizikai nézeteket, kidolgozva a polgári társadalom működési elveit és elemzéseket adva a kialakuló piacgazdaságról. Az újfajta ismeretek, a szabadgon-

dolgodás kibontakozása nem csak a természeti világ misztikumtól megfosztott megismerését segítették elő, hanem a történelem és a társadalom működési elveinek kutatásával hozzájárultak a korabeli államok, társadalmi intézmények általános, egyre kiterjedtebb racionalizálódásához is, melyet Ferguson Poroszország példáján keresztül szemléltet.¹⁵

Ez a nyugati és más típusú társadalmakat, civilizációkat mintegy ellenpontként bemutató módszer némileg módosul a tulajdonlás sajátosságait elemző fejezetben, ahol az Észak-, illetve Latin-Amerika társadalmi berendezkedését hasonlítja össze. Itt ugyanis két nyugati társadalom – a brit északon és a spanyol, valamint a portugál délen – hajtja végre a gyarmatosítást és alakít ki máig eltérő, de az északihoz közeledő berendezkedést. A brit modell eredményességét az bizonyítja, hogy ma a nyugati civilizáció vezető ereje az USA.

De ezzel Ferguson tulajdonképpen leszűkíti a nyugati civilizáció fogalmát, hiszen vég-eredményben az angolszász tulajdonjogi és politikai intézményrendszer lesz annak adekvát kifejeződése. Az észak-amerikai francia gyarmatokról nem beszél, sem egyéb francia hatásról, mint ahogy a Nyugat ilyen regionális eltéréseiből fakadó problémákat is mellőzi. Huntington óvatosabb volt, talán ezért különböztette meg a latin-amerikai és az ortodox civilizációkat a Nyugattól.¹⁶

Tehát alapvetően a telepesek, gyarmatosítók magukkal hozott intézményrendszereinek különbségei magyarázzák az eltéréseket, az eredményesebb pedig John Locke tervezetén alapuló, a szabad hozzáférést biztosító tulajdonosi és a földtulajdonra épülő politikai részvétel és képviselő rendszer lett, a latin-amerikai, egy szűk elit számára bérleti jogon alapuló tulajdonlást és politikai hatalmat (encomienda-rendszer) jelentő gyarmati berendezkedések közül. Társult mindehhez a locke-i dekrétumokban lefektetett vallási tolerancia és délen a katolikus egyház monopóliumhelyzetének hatása a politikai gondolkodásra és attitűdökre. A gyarmatok függetlenné válását elhozó amerikai forradalmak ebből az örökségből építkeztek és alakították ki modern államaikat.¹⁷

A negyedik gyilkos alkalmazás – az orvostudomány – elemzése során Ferguson eléggé erőteljesen kiemeli a nyugati civilizáció történelemre gyakorolt hatásának ambivalenciáját, hiszen a modern orvostudomány sikereinek nagy része a trópusi betegségek elleni küzdelemből fakadt, és pozitívan hatott a nyugati hatalmak bennszülött gyarmati lakosságára is – a bennszülött lakosság átlagéletkora is emelkedett a gyarmati korszakban – ugyanakkor a készletelés, ami az orvostudomány fejlődését katalizálta, a gyarmatbirodalmak létrehozása és terjeszkedése olyan területeken, ahol az európaiak számára fenyegető betegségek tűntek fel.

Az orvostudomány és a vasúti közlekedés kiépítése döntő mértékben tette lehetővé Afrika belső területeinek meghódítását, és a fehér telepesek tartós megmaradását. A XIX. századi terjeszkedés – a „civilizáció terjesztése” – azonban már a nyugati versengés újabb fokozatának terméke volt: az imperialista hatalmi vetélkedés eredménye, a modern nemzetállamok közötti versenyé, amely a francia forradalomban gyökerezve a politika és a háború új dimenzióit valósította meg.¹⁸

Az ambivalens hatást egyértelműen aláhúzza, hogy az orvostudomány és a feketékkel való találkozás olyan eszmét is létrehozott, majd arra épülve olyan gyakorlatot is működtetett, mely majd később, Európában kezd el igazán pusztítani, bár főpróbája Afrikában – a német délnyugat-afrikai gyarmatokon a hererók és a namák felkelése során – már a XX. század elején lezajlott: az eugenika „tudományát”, vagyis a fajelméletet.¹⁹

A fogyasztás témakörében Ferguson egy alapvető összetevőre hívja fel a figyelmet: bármilyen kritika érte/éri is a nyugati civilizációt, annak életszínvonala, életminősége elérendő cél a világ többi társadalma számára. Ez az a faktor, ahol a legkevesebb erőszak révén hódít a Nyugat, az összehasonlítható eredmények, árucikkek, termékek révén.²⁰

A fogyasztói társadalom az ipari forradalomnak köszönheti létét, ugyanakkor egyszerre oka is annak, hiszen – érvel Ferguson – fogyasztás nélkül el sem indulhatott volna. A két jelenség párhuzamosan jött létre, egymást erősítve: a bérmunkás egyszersmind fogyasztó is volt, és mai napig is az. Nem véletlen tehát, hogy az ipari forradalom először a textilipart alakítja át, az olcsó ruházat iránti igény hajtja, amit a XVII. században a Kelet-indiai Társaság által importált indiai ruhák megjelenése serkentett. Ferguson a textiliparra fókuszálva mutatja be a fogyasztás, a fogyasztói életmód szerepét a nyugati életstílus (és ruházat) elterjedésében, amely az első globalizáció egyik leglátványosabb összetevője volt, természetesen a szintén nyugati országokból érkező gépesítés és a tőkebefektetések mellett.

A fogyasztás és a verseny mellett a tudomány szerepet kapott az ipari forradalom kialakulásában, a természettudományos forradalom eredményei, ha kezdetben nem is közvetlenül, de megjelennek a technikai találmányokban és növelték a föld termékenységét, a munka és a tőke termelékenységét. Az ipari forradalmat Ferguson egy kumulatív, evolúciós folyamatként értelmezi, mely a visszatérő válságok ellenére az átlagos gazdasági növekedés fokozatos gyorsulását eredményezte. A folyamat kezdeti évtizedeit jellemző jelenség, a társadalmi egyenlőtlenség növekedése a XIX. század második felében csökkent, a nyugati és a nem nyugati munkások bére és életszínvonala közötti különbség ezzel együtt megnövekedett, (persze regionális eltérések nyugaton is léteztek).

A Nyugat dominanciája ekkor még megkérdőjelezhetetlen, de ott van Japán is, mely a leghamarabb nyugatosodik, s látványos eredményeket ér el, de ennek ellenére az egy főre eső nemzeti jövedelme csak 1980-ra képes meghaladni Nagy-Britanniáét.²¹

Ferguson a hidegháború megnyerését is nagymértékben a nyugati gazdasági rendszer által biztosított fogyasztási színvonalnak tulajdonítja, nem annyira a katonai versengésnek. Hiszen a szovjet tervutasításos rendszer a katonai beruházásokat (és a nehézipari, infrastrukturális fejlesztéseket) – mivel azok állami megrendelések voltak – még sikeresen tudta teljesíteni, de az individuális, állandóan változó lakossági igényeket már nem, itt elvesztette a versenyt, pedig jobb életet ígért polgárainak, mint a Nyugat.

Ennek kapcsán Ferguson megjegyzi, hogy korábban, a magát szintén alternatívaként aposztrofáló náci totalis rendszerben is stagnált a fogyasztás szintje, pedig számszerűleg hasonlóan látványos gazdasági növekedést ért el, mint a szovjetek. A nyugati, piaci kapitalizmusra épülő fogyasztói társadalom kiépítésének további látványos sikerei pedig a kelet-ázsiai térség országaihoz kötődnek, markáns különbséget hozva létre az amerikai típusú társadalom, illetve a szovjet utat követők, vagy azt más formában elutasítók között.²²

A 68-as diáklázadások, a maguk ironikus jellegével ezt csak erősítették, hiszen bármennyire is antiimperialista jelszavakkal mozgósítottak, továbbra is az amerikai populáris kultúra részei maradtak. Ezt bizonyítja Ferguson szerint az, hogy gyakorlati téren megmaradtak a kulturális tabuk, nemi szerepek megkérdőjelezésénél, a háborúellenes és a faji kérdés esetében pedig a liberális hagyományba illeszkedtek. A diáklázadások a vasfüggöny keleti oldalán szóltak igazából politikai kérdésekről.

A „varázsfarmer” (és a rockzene, a popkultúra, az üdítők, a bakelitlemezek, a gyorséttermek, a film, a reklám, a hírsatornák) diadalútja – persze mindazzal a politikai üzenettel, melyet magában foglalt: a szabadságjogok és a demokratikus berendezkedés kívánalmát – azután végképp aláásta a szovjet rendszer tekintélyét.²³

A hatodik „alkalmazás”, a munka területe Max Weber híres tézisének vizsgálatára ösztönzi Fergusont, aki annak ellenére, hogy elismeri, miszerint a protestáns országok gyorsabban fejlődtek a reformáció óta, mint a katolikusok, és ez a különbség már 1700-tól érzékelhető, sőt a protestáns országok volt gyarmatai is jobban állnak gazdaságilag, mint

a többiek, a vallás szerepét nem tekinti teljes magyarázatnak. Ebben a véleményben az eddigi kutatásokra és Weber érvelésének hiátusaira – katolikus területeken lévő virágzó vállalkozások, a zsidók gazdasági sikerei – támaszkodik.²⁴

Inkább a protestantizmusnak az írásbeliség elterjesztésében való döntő hatását emeli ki, mely a nyomtatással együtt a humán erőforrás kiaknázását és a tudományos kutatások fejlődését segítette elő. De a vallás, vallásos hit hatása szerinte sem lebecsülendő, pozitív szerepet játszik általában az evilági jó magatartást elősegítő képzetekkel és előírásokkal a munkavégzésre, a kölcsönös bizalomra, a takarékosagra, a becsületességre, az idegenek iránt tanúsított bizalomra és a nyitottságra nézve. Ugyanakkor aláhúzza, hogy Kína stagnálásában a konfucianizmus etikája, az Oszmán Birodalom tudományos életének megtorpanásában az iszlám papok hatalma, és Latin-Amerika gazdasági fejlődésében a katolikus egyház visszahúzó szerepet játszottak.

A protestantizmus azzal segítette a versenyelőny megszerzését, hogy a fentebb említett evilági jó magaviseletet erősítő attitűdök fejlődését összekapcsolta az írni-olvasni tudással, s ez így együtt játszott szerepet a munka intenzivitásának növekedésében, a takarékoság és a befektetések révén a pénztöke felhalmozásában, és ezentúl a humán töke felhalmozódásában is. Az ipari forradalom kibontakozásához a technikai találmányok és a fogyasztás mellett a protestáns munkaetika is szükséges volt – állapítja meg.

Ennek ellenére a weberi tézis vallási eleme mégis visszatér az elemzésében, hiszen összefüggést lát a jelen nyugati világ vallásosságának csökkenése és a munkával töltött idő csökkenése között, sőt e téren az európai és az ázsiai divergencia mögött is. (Az USA-ban nincs akkora csökkenés). Ezt az összefüggést alátámasztja a protestantizmus terjedése Kínában is, ahol most már több a vallását gyakorló protestáns, mint Európában! Vagyis Ferguson a kínai gazdasági fejlődésben a nyugati munkaetika és a protestantizmus átvételét lényegesnek látja.²⁵

A fentebbi párhuzam mellett azonban polemikusan fogalmaz az európai vallástalanság okaival kapcsolatban, mely paradox módon a protestantizmus által létrehozott kapitalista gazdaság fejlődését követte: a szekularizáció, nők megváltozott helyzete, a család hanyatlása, a tudomány fejlődése, az evolúciós gondolat, a meghosszabbodott élettartam, a jóléti állam és a mélylélektani kutatások mind kérdőjeles válaszként jelennek meg. Ugyanilyen formában értelmezi az amerikai vallásosság élenkebb jelenlétét is: illúzióknak is nevezhető, hiszen egy megtakarítás nélküli kapitalizmusban létezik, szemben a kínai vallásossággal.²⁶

„Mindössze egy kiüresedett fogyasztói társadalom és egy relativista kultúra maradt számunkra” mondja Niall Ferguson, s ebben a szellemben sürgeti a nyugati civilizáció gyökereinek mielőbbi újjáélesztését.²⁷

Ferguson a hat „gyilkos alkalmazás” bemutatásával kétségtelenül a nyugati civilizáció mibenlétének lényegét ragadja meg, gondolati mélységében ez talán az eddigi legteljesebb, legösszetettebb ábrázolás, annak ellenére, hogy elemzését a későközépkori, vagy ha úgy tetszik a kora újkori Európától indítja, az 1500-as években már létező jellegzetességek mélyebb okainak, történelmi gyökereinek alapos feltárását nem tartja szükségesnek.

Néhány rövid utalás, vagy inkább kérdés kivételével megemlíti érdekes, ebbe az irányba mutató okfejtéseket is – pusztán a szerencsés véletlen révén felfedezett hatalmas területek és kalóriaforrások, Európa éghajlati és földrajzi adottságai, Amerika hatalmas, gyéren lakott területei, a kínai szénkészletek nehezebb kitermelhetősége, Kína beragadása a magas szintű egyensúly csapdájába, tehetséges társadalmi csoportok szelektálódása – de ezek nem primátust jelentenek, inkább a komplex, intézményi összetevőkre épített interpretációt erősítik. De tagadja a katonai erőfölény kizárólagosságát, illetve állítja, hogy igazán nagy különbségek Eurázsia keleti és nyugati fele között ekkor még nem léteztek, sőt 1420-ban a világ legfejlettebb civilizációja Kína volt.²⁸

Emellett rövid utalás történik az antik örökség továbbélésére: az ókori keleti civilizációkat – és benne különösen a görög-római világot – Ferguson tulajdonképpen a Nyugat első változatának tekinti, mely már lehányatlott, ráadásul Róma esetében néhány évtized alatt.²⁹

Az egyetlen alapvető intézményi különbséget az egységes politikai entitás hiánya jelenti. Ebben a megállapításban Jared Diamond: *Háborúk, járványok, technikák* című művére utal, amelyben a szerző Eurázsia földrajzi-ökológiai adottságaival magyarázza a történelemben leghamarabb létrejövő fejlett civilizációk (a Termékeny Félhold államai) kialakulásának lehetőségét, és ennek világtörténelemre gyakorolt hatását. Diamond a nyugati civilizáció egyik alapvető jellegzetességének, a politikai decentralizációnak magyarázatakor is a földrajzi széttagoltságot említi: a versenyhelyzet kialakulását és fennmaradását lehetővé tévő természeti tényezőt.³⁰

Ferguson az okok között Diamond nézeteit elfogadhatónak tartja, de több összetevőt ítél szükségesnek a nyugati felemelkedés magyarázatához.³¹ Tegyük hozzá, hogy Diamond is értekezik a földművelő társadalmaknak, az erre épülő fejlett államiságnak, az összetett politikai rendszereknek, az állattartás révén megszerzett immunitásnak, a technológiai-haditechnikai fejlődésnek, a szállítási, információátviteli- és továbbadási kapacitás bővülésének a nyugati fölény megszerzésében játszott szerepéről.³²

A Nyugat alkalmazásainak tárgyalásakor Diamond mellett több olyan szerző gondolataival való párhuzamot is felfedezhetünk, akik bár a konkrét elemzésben nem szerepelnek, de történik rájuk hivatkozás. A Nyugat felemelkedésének kérdésében a legintenzívebb áthallást Francis Fukuyama interpretációjával érezhetjük, de róla csak a fogyasztói társadalom győzelmének bemutatásakor tesz Ferguson említést.³³ Ennek ellenére Fukuyama „történelem vége”-tételének különösen az elmúlt ötszáz év történelmét magyarázó „mechanizmusa”, vagyis a modern természettudomány tudást és technológiát átalakító hatása, mely katonai fölényhez és nagyobb gazdasági fejlődéshez juttatja az azt alkalmazó államokat, s a verseny révén hasonló eljárások átvételére, gazdasági, oktatási, munkaszervezési és intézményi racionalizálásra készíti a lemaradókat, erősen visszhangzik Ferguson nézeteiben is.³⁴ Nem beszélve Fukuyama központi gondolatának, az úgynevezett „elismerés iránti váagnak”, vagyis az egyetemesen és egyenlően elismert emberi méltóság politikai-jogi alapvetésének történelmi szerepéről, amely a politikai jogokban, a magántulajdon védelmében, a képviselői intézményében manifesztálódik.³⁵ A „utolsó ember” történelem végi dilemmái pedig mintha a nyugati fogyasztói társadalom morális és vitalitásbeli kiüresedését vetítenék előre...³⁶

A Nyugat felemelkedésének okairól töprengve nagyon tanulságos összevetni Immanuel Wallerstein modern világgazdasági rendszer kialakulásáról szóló klasszikus elemzését Ferguson elméletével. Európa és Kína 1500-as évekbeli erőviszonyának ábrázolása teljesen hasonló, sőt Wallerstein is a birodalmi létből fakadó attitűdökkel magyarázza Kína bezárkózásának kérdését. A nyugati világ politikai, társadalmi, kulturális versengő állapota, a kereskedők jelentős gazdasági és politikai hatalma, a centrumterületekre jellemző, szabad munkaerőt alkalmazó, magántulajdonra épülő kisbirtokos gazdálkodás, az encomienda-rendszer jellegzetességei és hatása szintén megtalálható Wallersteinnél.³⁷

Az a wallersteini tétel is fellelhető Fergusonnál, hogy csak niánsznyi különbségek döntöttek a centrum és perifériaterületek eltérő fejlődésének kezdetekéért, s ez erősödött később hatalmas különbséggé. Wallerstein azonban Európát nem tekinti egységesnek a múltban, Nyugat-Európa enyhe fölényben van – a földművelés intenzivitása, a népesség nagysága, a városok ereje, a pénzjáradék nagyobb szerepe, a kereskedők hatalma tekintetében – a kelet-európai és a mediterrán régiók felett.

Vagyis a nyugati alkalmazások kezdetben az új európai munkamegosztást alakítják ki, Nyugat-Európától a Baltikumig és a Földközi-tengeri szigetekig a XV–XVI. században, majd ezt követi Amerika és a világ többi részének gyarmatosítása a XVI. századtól. Tehát Wallerstein a nyugati fölény elérésében jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít a fenti értelemben felfogott nyugat-európai expanzióból (gyarmatosítás) és az egyenlőtlen fejlődésből származó nyereségnek, egyszóval a tőkés világgazdaság munkamegosztásának. Sőt, szerinte Európa expanziója nélkül nem oldódott volna meg a feudalizmus XIV. századi általános válsága, hanem újabb gazdasági-társadalmi krízis alakult volna ki.

Ez azt jelenti, hogy az expanzió mindvégig jelen van és fontos szerepet játszik a modern, tőkés világgazdasági rendszer kialakulásában, a munkaellenőrzés különböző formáinak és a világgazdaság magállamainak megjelenése mögött.³⁸ Wallerstein tömören fogalmaz: „Adott lévén a kereskedelmi és ipari világ nagyarányú földrajzi és demográfiai kiterjedése, Európa néhány térsége annál több profitot tudott felhalmozni ezen expanzió révén, minél inkább képes volt olyan tevékenységre specializálódni, mely ezt a profitot eredményezte. Ily módon kevesebb időt, munkaerőt, földet és egyéb természeti erőforrást kellett fordítani az alapvető szükségletek kielégítésére.”³⁹

Ferguson a Nyugat és a többiek közötti divergencia kialakulását könyve bevezetésében még XIX. századra teszi, amikor a nyugati fölény okai között az imperializmus szerepét értékeli, később az amerikai gyarmatokról szóló részben túlzottnak tartja azok Nyugat felemelkedésében játszott szerepét.⁴⁰ De máshol ennek ellentmondva a gyarmatosítás és a kereskedelem szignifikáns hatásáról ír, például az angol népesség növekedése, életszínvonal és jövedelme (sőt a testmagassága) kapcsán,⁴¹ Később megemlíti, hogy Spanyol-Amerika kifosztásából és bányáiból származó nemesfémek 1500 és 1800 között mai áron 175 milliárd dolláros bevételt hoztak.⁴²

A könyv vége felé újabb meglepő adatokat találunk: a brit GDP már az 1600-as években 60%-kal megelőzte a kínait!⁴³ Végül azt állapítja meg, hogy a hatalmas csúcán álló Nyugat 1913-ra a világgazdaság GDP-nek 74%-át adta, „amelyből mindössze 18% áramlott vissza a gyarmati birtokokra”!⁴⁴ Tehát a gyarmatosítás megítélése legalábbis problematikusá válik Fergusonnál. Még akkor is, ha összességében elismeri az imperializmus negatív jelenségeit, és célja minél összetettebb választ adni.

Véleményünk szerint ebben a kérdésben nem elegendő csak az intézményi sajátosságokra hivatkozni, vagy a későbbi belső felhalmozásra, a nemzetközi kereskedelem és a gyarmatosítás nyeresége – nem beszélve a rabszolga-kereskedelem, az újkori rabszolgamunka gazdasági jelentőségéről – ha már az ipari forradalom előtt is megemelte a nyugatiak életszínvonalát, akkor nem csak a nyugati „alkalmazások” egyszerű következménye, hanem a fogyasztás növekedése és a tőkebefektetések révén a iparosításhoz, a technológiai fejlődéshez, vagy a humán tőke fejlődéséhez is elengedhetetlen volt. A európai expanzió, a gyarmatosítás, bár bizonyosan nem a legkorábbi „alkalmazás”, de a későbbi divergencia és ezáltal a nyugati dominancia nehezen képzelhető el nélküle.

Ezzel kapcsolatban – akár a jelen helyzet megítélése is adalékot nyújtva – Ferguson utal arra a második világháború alatt keletkezett német felismerésre, miszerint az ipari gazdaságnak tulajdonképpen nem is szükségesegek tényleges gyarmatok, hanem külföldi vendégmunkásoktól függő ipari övezetek.⁴⁵ Ez a gazdasági racionalitás – vagy cinizmus – azt is jelentheti, hogy a gyarmatosítás nem szűnt meg csak formát váltott. Sok globalizációkritikus szerint pontosan a globalizáció – ha csak a közelmúltra vonatkoztatjuk – a gyarmatosítás, az imperializmus egy új formája, még ha nem is kimondottan a nemzetekhez kötődik.⁴⁶

Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy Wallersteinnél is van némi ambivalencia a modern világgazdasági rendszer kialakulása szempontjából Amerika gyarmatosítása tekintetében, hiszen azt „önmagában még nem meghatározó, de fontos” történésnek nevezi, annak ellenére, hogy könyve elején Európa expanzióját a tőkés világgazdaság létrejöttében, a feudalizmus válsága megoldásában még kulcsfontosságú előfeltételnek tartotta.⁴⁷

A gyarmatosítás kérdésköre átvezet minket a geopolitikai kérdésekhez, hiszen történelmi tény, hogy a keleti birodalmak jóval tovább tudtak ellenállni a nyugati expanciónak, mint az amerikai területek, illetve az afrikai térségek. Ez nemcsak a szerencsés helyzet szempontjából fontos, hanem a nyugati erőszak megítélésénél is, ami a Nyugat és a többiek viszonyának elemzésekor markánsan jelen van Samuel P. Huntington nézeteiben.

Huntington a nyugati sajátosságok bemutatásánál szintén nem szerepel, bár ismérvei közül jó néhány – a klasszikus örökség, a katolicizmus és a protestantizmus kettőssége, a spirituális és a világi tekintély, valamint hatalom különválasztása, a jog uralma az alkotmányosság, az emberi jogok és a tulajdonjog területén, a társadalmi pluralizmus és az érre épülő képviselői testületek és az individualizmus – Niall Fergusonnál is megtalálható.⁴⁸

De van egy döntő különbség a civilizációk kapcsolatának megítélésében: a Nyugat terjeszkedését Huntington elsősorban a technikai fölénynek tulajdonítja: az óceáni szállítás és a haditechnika fejlődésének.

Persze, a magasabb szintű szervezettség, fegyelmezetség, kiképzés, hatékonyabb fegyverzet, közlekedés, logisztika és egészségügyi ellátások, vagyis a hadművészet egésze nem függetleníthető a társadalmi-gazdasági intézményektől, de erős hangsúlyeltolódást okozhat a jelen helyzet interpretációjában. „A Nyugat nem azzal hódította meg a világot, hogy eszméi, értékei, vagy vallása (amelyre egyébként alig-alig tudott áttéríteni más civilizációhoz tartozó embereket) magasabb rendű lett volna. Sikerét sokkal inkább a szervezett erőszak alkalmazásában való jártasságának köszönhetette” – mondja Huntington.⁴⁹

Rendkívül fontos megállapítás, a kétpólusú rendszer vége óta eltelt időszak és tulajdonképpen a civilizációk közötti kapcsolatok lényegét érinti meg. Ugyanis, a civilizációs vívmányok átvételének mélysége – akár önként, akár kényszer, versenyhelyzet hatására – mindenképpen kihat a befogadó társadalom átalakulásának, azonosulásának szintjére. Ez a tényező meghatározza, hogy a történelem folyamán unilineáris vagy multilineáris fejlődésről beszélhetünk, illetve hogy a jövőben milyen fejlemények prognosztizálhatóak. Nyilvánvaló hogy a dilemmát nagyban meghatározza, és szinte eldönthetlenné, de legalábbis polemikussá teszi az, hogy mit tekintünk egy civilizáció lényegének.

Huntington alapfelvetése az volt, hogy a nyugatosodás, a nyugati gazdasági-politikai-kulturális minták és intézmények átvétele, a nyugati életvilág adaptációja – a nyugati civilizáció dominanciájával és elterjedésével járó változássorozat – lényegében nem érintette a többi civilizációt csak a felszínen, így a Nyugat politikai-gazdasági hatalmának csökkenésével a kulturális elkülönülés, sőt szembenállás fog felerősödni és határozza meg a világpolitika viszonyait.⁵⁰

Ferguson válasza erre az, hogy az 1993 óta eltelt időszak nem ezt bizonyítja, nem tört ki „civilizációk háborúja”, az azóta kirobbant konfliktusok inkább egyes civilizációkon belül játszódtak le.⁵¹ A tények egyelőre őt igazolják: maga Huntington sem nevezte a 2001. szeptember 11-i terrortámadást civilizációk összecsapásának, csak bizonyos csoportok akciójának.⁵² Ellenben nincs közöttük vita abban, hogy mára a Nyugat relatív hanyatlásnak indult.

Niall Ferguson ebben a kérdésben Huntington adatait idézi: a Nyugat aránya csökkent az 1958-tól számolva a nyelv, és az 1970-es évek óta a vallás, az uralt terület, a népesség, a nemzeti össztermék és a katonaság létszáma tekintetében néhány százalékponttal, az 1913-as csúcshoz képest pedig jelentősen.⁵³

Majd a fentebbi megállapítást azzal támasztja alá, hogy a kínai ipari forradalom a leggyorsabb és a legnagyobb volumenű az egész világon, a prognózisok szerint Kína GDP-je 2027-ben meg fogja előzni az USA-ét, valamint a jelenlegi növekedési ütemmel számolva Kína 2014-ben a hazai vásárlóerő, 2020-ra pedig a dollárvaluta tekintetében is megelőzi majd az Egyesült Államokat. Jelenleg már a kínai autópiacon legnagyobb a világon, 2035-re Kína fogja felhasználni a globális energia egyötödét, és a jelen pillanatban Kína szén-, alumínium-, réz-, nikkel-, és cinkfelhasználása a világtermelés közel 50%-át jelenti. A kínai külföldi tőkebefektetések gyorsan emelkednek, hasonlóan a tudományos kutatásokba és az innovációra költött pénzekkel.⁵⁴

„Valójában Ázsia évszázada már el is érkezett.”⁵⁵ „Amit most megélünk, az nem más, mint a Nyugat ötszáz éves uralmának vége. Most a Kelet az igazi kihívó, mind gazdasági, mind geopolitikai értelemben”⁵⁶ Niall Ferguson nem hagy kétséget afelől, hogy történelmi korszakhatárhoz érkezünk, s ennek következményeivel a teljes valójukban számot kell vetni.

A jelen és a közeljövő történelmi léptékű történelmi léptékű változása – a Nyugat relatív hanyatlása – annak köszönhető, hogy a kelet-ázsiai társadalmak közül némelyek – először Japán, majd az 1950-es évektől Szingapúr, Hongkong, Tajvan, Dél-Korea és a közelmúltban Kína – átvették a nyugati „alkalmazásokat”, egyszóval nyugatosodtak.⁵⁷ És mára a Nyugat kihívói lettek, nyomukban sok más ázsiai társadalommal.

Véleményünk szerint ebben a jelenségegyüttesben a Nyugat és a többi civilizáció ötszáz éves kapcsolatának legfontosabb paradoxona rejlik: a nyugati fölény és dominancia kialakulását biztosító intézmények átvétele – melyet sokszor maguk a nyugati gyarmatosítók siettetek, civilizatorikus szándékból is – visszájára fordult, és a hatalmi viszonyok megváltozásához vezetett. A Nyugat a hanyatlását saját maga készítette elő!

Persze, ez nem újdonság a történelemben, sok birodalom az expanzív korszakában radikális átalakulásra készítette a vetélytársait, majd azok saját „fegyvereit” fordították ellene. A kulturális antropológia szerint nemcsak az újdonságok feltalálása, hanem annak átvétele is a történelmi fejlődés egyik fontos motorja.⁵⁸ Róma kapui előtt álló barbárok nem egy vezetője Rómában nevelkedett... Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy ez a változás lényegében az ötszáz évvel korábbi erőviszonyokat állítja vissza, amikor is Ázsia volt a világ gazdasági-kulturális centruma – már amennyiben a folyamat nem lendül át a másik végletbe.

Erre viszont az ázsiai kihívóknak minden esélye megvan, hiszen átvették a verseny (a piacgazdaság és a technológia), a tudomány (a természettudomány, az intézményi és logisztikai racionalizáció), az orvostudomány, a fogyasztás és a munka (hatékony munkamorál és tőkefelhalmozás) nyugati intézményeit, de emellett óriási népesedési előnnyel rendelkeznek. Ha csak a fentebb említett országokat számoljuk, 1556 milliós embertömeg versenyével számolhatunk a termelés, és a fogyasztás területén.⁵⁹ Ha Indiát és egyéb Délkelet-ázsiai országokat is a fentebbi csoporthoz soroljuk, akkor a szám több mint 3 milliárdra⁶⁰ is felemelkedhet, az ázsiai kontinens több mint felét jelentő területen.

A népesség nagysága – ha sikerül a vásárlóerőt is növelni – a nyugati expanzióval analóg jelenségeket produkálhat, hiszen a belső fogyasztás katalizálta az európai ipari forradalmat is, munkaerőt, felvevőpiacot, az árucseré révén felhalmozódó tőkét biztosított az ipar exponenciális növekedéséhez. Nemkülönben a technikai és tudományos innovációhoz. És természetesen a népesség exportjához is...

A nyugati alkalmazások átvétele kiemelte az ázsiai társadalmakat az agráriumra épülő civilizációk „magas szintű egyensúlyából”, az öntözéses gazdálkodás adta fejlődési lehetőségekből⁶¹ és átvezette az ipari-piaci versenyzás alapján alapuló civilizációs létezés állapotába. Ez egy radikálisan új gazdasági struktúra kialakulását jelenti, mely létrehozta és

működteti a gazdasági élet azon szereplőit – az ipari tőkét és a pénztőkét – melyek inherens tulajdonsága az exponenciális növekedés képessége – ahogy ezt szemléletesen bemutatja a Donella Meadows-Jörgen Randers-Dennis Meadows szerzőtrío: *A növekedés határai* című könyvükben.⁶² Az exponenciális növekedés képessége teszi érthetővé az ipari forradalom korszakváltó jelentőségét, majd az ezt követő időszak gazdasági növekedését.

Ferguson ugyanakkor bebizonyítja, hogy a fogyasztás dimenziója mennyire jelentős szerepet játszott/játszik az ipari társadalmak kialakulásában és a gazdasági növekedés életében. A fogyasztás dimenziója az a faktor, amely – meglátásunk szerint – az új gazdasági-életmódbeli struktúra és állapot expanzív, önmagát katalizáló jellemvonását működteti, azzal, hogy folyamatosan serkenti a modern gazdasági élet fentebbi területeit. Mégpedig azzal a pozitív visszacsatolással⁶³, hogy az exponenciális növekedésre képes gazdasági ágazatok extraprofitja lehetővé teszi az életszínvonal emelkedését, vagyis a fogyasztás további növekedését és újabb tőkebefektetések investálását az ipari és a pénzügyi szektorba.

A korábbi agrártársadalmakban az árutermelés és a (gyár)ipar hiánya vagy alacsony volumene és egyéb intézményi-jogi lehetőségek (tőkés társaságok, tőzsde) kialakulatlansága miatt nem volt lehetőség az agráriumból és a kereskedelemből származó profit befektetésére, helyette a tőkével rendelkezők inkább reprezentációra és háborúra költöttek, vagy nemesfémekben felhalmoztak. Aztán, amikor az agrárium valamilyen természeti csapást szenvedett, a megtakarítás gyorsan elolvadt. Az agrárvilág malthusi csapdája azért alakulhatott ki, mert a mezőgazdaság nem képes az exponenciális növekedésre, bár jelentős növekedést lehet elérni a termőföldek nagyságának és termelékenységének növelésével. Ezt tette az iparszerű mezőgazdaság a XX. században, de mára elérkezett a növekedés határaihoz...

Hogy ezt a gondolatsort lezárjuk azt is meg kell jegyezni, hogy a népességnövekedésben is benne van az exponenciális növekedés képessége, amint ez Európában – majd a mortalitás csökkenése és a megnövekedett élettartam miatt (orvostudomány) a világ többi részén – le is játszódott a XIX–XX. század folyamán, így ez a faktor is mintegy pozitív visszacsatolásként hat a másik kettőre. Az ázsiai népesedési fölény ezért döntő lehet a civilizációk közötti kapcsolatok mai versengő állapotában, amennyiben – húzzuk alá ismét – növekvő belső fogyasztás és nagymértékű tőke-megtakarítás folytatására lesznek képesek a jövőben is.

Az exponenciális – és egyáltalán bármilyen – növekedéshez azonban a munkaerőn, a felvevőpiacon és a tőkebefektetésekén kívül természeti erőforrásokra is szükség van, és volt mindig is. Ez magyarázza a nyugati civilizáció expanzív jellegét és ugyanez a nyugatosodott ázsiai civilizációk napjainkban tapasztalható expanzióját is. Ebben a kérdésben Wallerstein fogalmaz egyértelműbben: az agrárius, középkori Nyugat a földrajzi expanziók révén tudott a gazdasági-politikai-népesedési válságból kitörni.

A Nyugat tehát a saját növekedéséhez, gazdagodásához szükséges erőforrások keresése és megszerzése révén terjesztette el az ehhez szükséges intézményeket a világ többi részében, s egyúttal a sajátjához hasonló, vagy legalábbis sokban hasonló társadalmakat hozott létre. Ebben a történelmi változásban a nyugati életszínvonal, a fogyasztói kultúra jelenti azt a faktort, mely a legnagyobb vonzerőt gyakorolta – különösebb erőszak nélkül – a többi társadalomra, ahogy ezt Ferguson rendkívül látványosan bemutatta.

Ha mindez megfelel a valóságnak, akkor egy újabb paradoxonba ütközünk, amely magából a fogyasztói társadalomból ered, s már elérte a nyugati világot.

A fogyasztás növekedése, a fogyasztói társadalom kialakulása az életszínvonal emelkedésének következménye, ennek folyamata szépen követhető a nyugati civilizáció elmúlt ötszáz évében. De a fogyasztás növekedése csak egy szintig marad meg a nélkülözhetetlen anyagi

javak megszerzésénél, egy idő után a rendelkezésre álló jövedelem már nem élhető fel azonnal, illetve nem szükségyszerű az azonnali felélése, hanem más területekre áramlik, a kultúra, a szórakozás, a turizmus, vagyis a szükséglethierarchia más szintjeinek kielégítése felé.

Mert – emlékezzünk Wallersteinre – kevesebb időt, munkaerőt, anyagi erőforrást kell fordítani a közvetlen létfenntartás megteremtésére. Ugyanakkor egyre több ember is meg tud élni a fentebbi újabb szükségletek kielégítéséből, hiszen egyre kevesebbre van szükség a közvetlen termelőmunkában való részvételre. A fejlett gazdaságok tercier szektorának folyamatos bővülése ezt példázza. A gazdasági növekedés így létrehozza a komplexitás és benne az összetevők (emberek, intézmények, társadalmi alrendszer) számának, integritásának és differenciálódásának további emelkedését, egyszóval a civilizáció evolúcióját.⁶⁴

Ez a folyamat természetesen az agrártársadalmakban is lejátszódott a növekedési periódusokban, de csak a szűk elit részre biztosított magas fogyasztási szintet. Az ipari civilizáció abban más, hogy szélesebb rétegek fogyasztása is növekedhet, illetve egy új alrendszer jelenhet meg: a pénz és tőkepiacok.

A következmény a munkához való viszony megváltozása, a munkamorál romlása lehet/lesz, hiszen a takarékoság, az önmérséklet, a mértékletesség, a fegyelem és végül is a távlatokban gondolkodás értékei nivellálódnak a bőség jelenléte miatt. Ezt a jelenséget erősítik az időközben elért szociálpolitikai vívmányok is: a munkaidő csökkenése, a magas nyugdíjak és egyéb juttatások, a javuló munkakörülmények, a magas minimálbér és munkanélküli segély, a munkavállalói mobilitás növekedése. A tőkepiacok kialakulása pedig a spekulatív nyereségszerzés lehetősége révén hat a munkához való viszony megváltozására.

Ez utóbbi jelenség látszólag ellentmond a fogyasztói kultúra által előidézett attitűdváltásnak, például a takarékoság szempontjából, de a tőzsdén szerepet játszó magánvagyonok a pénzpiaci befektetők likvid tőkés, tehát nem a fogyasztástól elvont megtakarításon alapulnak, emellett bankok, befektetési alapok, tőkés társaságok pénzei, vagy új iparágakból (számítástechnika) származó extraprofitok, plusz a tőkeáttételek hitelpénzei és egyéb termékei, tehát nem a megtakarítás az elsődleges forrásuk. Persze, a pénzpiacok működése ennél sokkal bonyolultabb, de bizonyos, hogy nem a kisbefektetők játsszák benne a főszerepet.

A fogyasztás kultúrájának jelenléte ezért bőven megfér a tőzsde világával, nem véletlen, hogy a legnagyobb forgalmú tőzsdéket a legfejlettebb országokban találhatjuk, és itt a legnagyobb volumenű a tőzsdei kapitalizáció. Ugyanakkor az sem lehet véletlen, hogy a globális pénz- és tőkepiacok ugrásszerű fejlődése a 90-es évekre esik, ekkorra lesz olyan mértékű a gazdasági tevékenység, hogy az általa termelt (és hozzáadott) érték ezen a területen csapódik le, s válik egyre meghatározóbbá.

Tehát a weberi világi aszkézis átadja a helyét egy megtakarítás nélküli kapitalizmusnak – ahogy Ferguson megfogalmazta.⁶⁵ Ő maga is sokat töpreng a nyugati világ munkamoráljának ilyen átalakulásán, és bár bírálja Weber tézisé, de – húzzuk alá ismét – a vallásos attitűd visszaszorulásának nagy jelentőséget tulajdonít a munkamorál csökkenésének kérdésében.⁶⁶ A vallásosság hanyatlásában szerepet játszó korábban említett számos tényező összességében a fogyasztói társadalom győzelmére utal, a fogyasztói attitűd és mentalitás általánossá válására a nyugati civilizációban.

Ezzel viszont a Nyugat a versengő gazdaságok viszonylatában hátrányba kerül a Kelettel szemben, egyszerűen az ottani alacsonyabb bérek, költségek, rosszabb munkakörülmények elfogadása, s a nagyobb megtakarítási hajlam miatt. A világ gazdaság súlypontjának Kelet-Ázsia felé történő eltolódása mögött ilyen ok is közrejátszódhat. A Nyugat legfőbb vonzereje saját maga számára csapdának bizonyult.

Ez a csapda természetesen a gazdagodó kihívók előtt is fennáll, amennyiben a nyugati fogyasztói kultúra összes elemét átveszik, vagyis a befogadók kultúrája a mélységében is nyugatosodik. Huntington szerint ez nem történt/történik meg, nem alakul ki egy egyetemes fogyasztó kultúra, ahogyan a világvallásoknak, a világnyelveknek valamint a legátfogóbb gazdasági intézményeknek sem sikerült homogenizálni a világot, úgy a fogyasztás kultúrájának sem fog.⁶⁷ Ez jelenleg igaznak tűnik, de azt is tapasztalhatjuk, hogy a fogyasztói kultúra világjelenségeket is produkál: a gazdasági fejlődés egyre növeli a különböző országok, régiók és kultúrák interdependenciáját, a migráció és a mobilitás új lendületet kapott, a technikai fejlődés eléri és homogenizálja a mindennapok életvilágát, a szórakozás és a szabadidő eltöltése szintén hasonló formákban zajlik, vagyis a kérdés még korántsem dőlt el.

Ferguson Kína jövője esetében is említi lehetőségként a középosztály megerősödéséből fakadó attitűdváltást, de nem a munkamorál, hanem a politikai szemléletváltás irányában, de a jelenben még nem ezt látja.⁶⁸ Hozzátehetjük, hogy a kínai népesség mérete olyan óriási, a jövedelmi egyenlőtlenségek olyan nagyok (mint az ipari forradalom idején a Nyugaton) hogy a belső fogyasztás növekedése korántsem biztos, hogy a munkamorálra gyakorolt hatásával összességében csökkenteni fogja a gazdasági teljesítményt.

A környezetszennyezés, a gazdasági növekedés ökológiai hatása az a faktor, ami a közeljövőben gondot okozhat a kínai – és kelet-ázsiai – vezető szerep kialakulása előtt, de ennek lefolyását még nem lehet megjósolni. A politikai reakcióképességétől sok minden függ, a történelem pedig arról tanúskodik, hogy hatalmas birodalmak és civilizációk gyengültek meg, buktak el néhány évtized vagy év alatt: a történelemben sokkal gyorsabb változások vannak, mint amit az ilyen nagy konglomerátumok esetében várnánk.

Ferguson a természetben található összetett rendszerekre jellemző viselkedés – a gyors váltás az instabilitás irányába – jeleit véli felfedezni az ember alkotta komplex rendszerekben is: Római, az Inka, és a Ming-kori Kínai Birodalom, a Bourbon monarchia, az Oszmán Birodalom, a második világháborús Japán Birodalom, a Brit Birodalom, valamint a Szovjetunió példáját hozza fel a gyors összeomlásra.⁶⁹ A nagy történelmi struktúrák és korszakok akár szokatlanul hamar is véget érhetnek.

Niáll Ferguson a Nyugat hanyatlását tényként kezeli, s ennek megállítására a záró gondolataiban a nyugati civilizáció hagyományainak, értékeinek felelevenítését, tudatosítását ajánlja,⁷⁰ s bár nem pontosítja, hogy ez milyen teendőket jelentene, arra lehet következtetni, hogy az ismertetett alkalmazások reorganizációját.

A történelmi trend kétségtelen, a gazdasági válság elhúzódása is jelzi a nyugati világ mély problémáit. De milyen alapokhoz lehetne visszanyúlni?

A globális gazdasági versenyben a Nyugat – jórészt a saját működése következtében – egyre nagyobb hátrányba kerül a jóval nagyobb költséget megtakarítani tudó kihívókkal szemben, ha ezen a téren kényszerül lépéseket tenni (bércsökkentés, szociális juttatások megnyirbálása) szociális és politikai feszültségekkel jár (amint láthatjuk), a gyarmati rendszer véget ért (legalábbis a klasszikus formában), most a volt érdekszféra alkalmazza a nyugati intézményeket, a nyugati civilizáció népességének a többiekéhez viszonyított arányát már nem lehet érdemben megváltoztatni, még a romló trendet is kétséges, a kutatás-fejlesztésre is egyre kevesebb jut a recesszió miatt, a fogyasztás szintjének csökkenése alááshatja a politikai stabilitást, a munkakörülmények, a munkaidő „versenyképesebbé” tétele szintén tiltakozásokhoz vezet. Mindez a politikai-katonai hatalom csökkenésével jár, ami a hosszú távra nyúlt közel-keleti konfliktusok rendezésében és a gazdasági válság elhúzódásában is látszik.

A nyugati impériumok világa átalakult, Európa és az USA között nem felhőtlen a viszony, Oroszország és Dél-Amerika akár új kihívóként is megjelenhetnek, nem véletlen, hogy Ferguson igen képlékenyen fogja fel a Nyugat határait. A többi kultúra nyugatosodása előrehaladt, de visszaható jelenségek is tapasztalhatóak, amiket a növekvő migráció is erősít, miközben a Nyugat elvesztette keresztény vallásosságát, és Emmanuel Todd szavait idézve agnosztikus kultúrává vált, sőt ez utóbbi eseménysor és a migráció együtt a befogadó Nyugat kultúrájához történő asszimiláció nélkül Pokol Béla szerint akár a nyugati civilizáció végzete is lehet.⁷¹ Ferguson aggodalma teljesen érthető.

Azért, hogy a Nyugat relatív hanyatlásának dilemmáját teljes mélységében érzékelte, érdemes ismét Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletéhez fordulni. A világrendszer-elmélet korántsem kezeli statikusan a kapitalista világ gazdaság centrum, félperiféria és perifériaterületei, illetve az európai világ gazdaságba még nem tartozó külső erőter megosztását sem a kezdetekben, sem a világ gazdaság későbbi állapotában sem.

Könyve végén, az elméleti áttekintésben egyértelműen fogalmaz, melyet hosszabban idézünk. „[...] a világ gazdaság kibontakozásának egész folyamata mind a mai napig a világ gazdaság különböző régiói között kialakult gazdasági és társadalmi szakadékok – éppen a világ gazdaság fejlődése során történő – kitágulásának irányába hat. [...] a világ gazdaság fejlődése olyan technológiai haladást hoz magával, amely lehetővé teszi a világ gazdaság határainak kiterjesztését. Ebben az esetben a világ egyes meghatározott régiói a világ gazdaság struktúrájában betöltött szerepüket a maguk számára előnyös módon változtathatják meg, még akkor is, ha a világ gazdaság mint egész különböző szektorai között az előnyök egyenlőtlensége egyidejűleg még esetleg tovább is növekszik. [...] a világ gazdaság centrumállamai is az egyik évszázadról a másikra félperifériális régiókká, a félperifériális régiók pedig perifériális régiókká válhatnak.”⁷² Ez tehát a globális képlet, vagy másképpen a nyugatosodás paradoxona 1974-ből (!).

A folyamat konkrétabb – az egyenlőtlen fejlődésből fakadó profiton túli – mozgatóerejét a *Rise and future demise of the world capitalist system: concepts for comparative analysis* című tanulmányában a következőképpen ábrázolja: amíg a profitmaximalizálás rövid távú érdeke megköveteli a felesleg elvonását a tömegek azonnali fogyasztásától hosszú távon a felesleg termelése megköveteli a tömegkeresletet, amelyet csak az elvont többlet újraelosztásával lehet biztosítani. Ettől kezdve a két szemben álló folyamat a rendszert állandó feszültségben tartja. Ebből fakad a következő dilemma: bármikor a privilégiumok birtokosai megpróbálják eliminálni a szembenállókat, bevonva őket az előjogok szűkebb körébe, a következő válság során újabb követelésekkel találkoznak. Így az együttműködés költségei mind magasabbak lesznek, míg előnyei kevésbé kifizetődőek.⁷³ Tehát a magas szintű fogyasztás megköveteli a kereslet biztosítását, ami azonban ellentmond az profitmaximalizálás érdekének, vagyis rontja a versenyképességet. Íme a fogyasztás-paradoxon első megfogalmazása 1979-ből (!).

Wallerstein 2004-ben a nyugatosodás-paradoxon, illetve a Nyugat relatív hanyatlásának okaira meggyőző választ kínál a *Bevezetés a világrendszer-elméletbe* című könyvének záró fejezetében, bár itt a modern világrendszer egészének válságáról ír. A folyamat lényege a következő: a tőkefelhalmozási hajszá miatt a kapitalisták arra kényszerülnek, hogy növeljék az áraikat és csökkentsék a költségeiket. Az árnövelésnek azonban határt szab a verseny és a hatékony kereslet szintje. A költségcsökkentés lehetőségeit pedig a bérköltségek, a termelési költség és az adók növekedése szűkíti be.

A megoldást a költségcsökkentésnek az a módja jelentette, melynek során a termelést áttették olyan területekre, ahol a fenti költségek alacsonyabbak. Csakhogy egy idő után a bérek növekednek – legalábbis erre lesz igény – hiszen a lakosság összehasonlítja a helyzetét a többiekével. Ezt erősíti az is, hogy elfogynak a még érintetlen (olcsó) területek,

ahol még sokan élnek a bérmunkarendszeren kívül. Nőnek az áttelepítés költségei. Ezzel együtt a termelési költségek is nőnek a felhasznált gépek és anyagok, a hulladékkezelés költségei, és a természeti erőforrások kimerülése miatt. Végezetül az adók növelését sem lehet elkerülni, hiszen a megnövekedett igényeket valamilyen formában biztosítani kell. A világrendszer válságát ez okozza, a rendszer bifurkál.⁷⁴

Az nyugati expanzió és gyarmatosítás kérdését is el lehet helyezni – ahogy Wallerstein is teszi⁷⁵ – a világrendszer-elméletben: gyarmatok a kapitalista gazdaság szempontjából még érintetlen területeket, nyersanyagokat, olcsó munkaerőt (második jobbágyság és újkori rabszolgaság), vagyis költségmegtakarítást jelentettek a centrum országai számára. Meg felvevőpiacot. Most az a kérdés fog eldőlni, hogy klasszikus gyarmatok nélkül, „csak” tőkebefektetéssel és vendégmunkásokkal a Nyugat meg tudja-e tartani vezető pozícióját.

Wallerstein szerint a modern világrendszer, vagyis a kapitalista világgazdaság rendszer-szintű válságáról van szó, mely még 25 vagy 50 évig is eltarthat.⁷⁶ A világrendszer-elmélet perspektívájából azt mondhatjuk, hogy a Nyugat válságát a kapitalista világgazdaság globalizálódása váltotta ki, amely földrajzi értelemben planetárisra tárgult, elérte a Föld határait.

A nyugati civilizáció válsága és a globalizáció folyamata közötti összefüggést állítja Segesváry Victor is, aki szerint: „A globalizáció nem más, mint a késői modernitás nyugati civilizációja elveinek az egész világra kiterjesztése”, a „nyugatiasodás világgazdaság”,⁷⁷ vagy máshol: „[...] a gazdasági globalizáció [...], tulajdonképpen nem más, mint a nyugati civilizációban létrejött gazdasági intézményeknek, szervezeti formáknak, metódusoknak, valamint az üzemi és kereskedelmi gyakorlatnak az egész világra való kiterjesztése”, ezen túl: „korunk uralkodó ideológiája”.⁷⁸ De a globalizáció hatására a világgazdaság termelési szerkezete megváltozik, a termelési központok elvándorolnak. Ezzel együtt a nemzetközi munkamegosztás is átalakul, a korábbi központokban a szolgáltató ágazatok kezdenek dominálni. A fentiek, együtt a technológiai fejlődéssel, okozzák a legfejlettebb országok tartós munkanélküliségét, és egyúttal a bevándorlás növekedését is.⁷⁹ Segesváry Victor értelmezésében tehát a globalizáció megszokott, neutrális fogalma átadja a helyét a nyugatosodás-paradoxonának, sőt maga is a nyugati civilizáció válságterméke...⁸⁰ Ezzel egy történelmi korszak végéhez is elérkeztünk.

Jelenleg a Nyugat elsősége még nem változott meg, van még némi idő a cselekvésre, hiszen a Nyugat teljesítménye, tartalékai óriásiak. Ugyanakkor az ázsiai térség GDP, de különösen a vásárlóerő szerinti GDP-mutatói megközelítették a nyugatiakét, és például a legnagyobb külkereskedelmi forgalom, a legnagyobb többlet, a legnagyobb tartalék, a legnagyobb mezőgazdasági termelés, és a legnagyobb energiatermelés esetében Kína az első helyen áll 2009/2010-ben.⁸¹

A trend egyértelmű, de például Ferguson arra figyelmeztet, hogy a nyugati „gyilkos alkalmazások” együtt érték el a hatásukat, a mostani kihívóknál azért még vannak féloldalasságok.⁸² A világpolitika hatalmi szerkezetében végbemenő kiegyenlítődési folyamatról érkező Emmanuel Todd szerint is 2050-re várható az amerikai hegemonia vége – bár ő Kínával csak középtávon számol.⁸³

Tehát még van idő a cselekvésre, de – véleményünk szerint – a további hanyatlás megállításához mélyreható, strukturális változások kellenek. Ezek elméleti már jórészt kiforrottak, csak a megvalósításuk maradt el. Ez nem lenne más, mint a fenntartható fejlődés irányába történő elmozdulás. A fenntarthatóság elméleti kereteit megfogalmazó ökoetika, ökológiai antropológia és ökológiai közgazdaságtan által eddig felvetett javaslatok közül a gyakorlatiasabbak a Nyugat intézményi sajátosságainak – a verseny, a tudomány, a tulajdon, az orvostudomány, a fogyasztás és a munka – mindegyikével többé-kevésbé összevethetőek és alternatívát nyújthatnak a jelen dilemmáira.

Itt elsősorban a fogyasztás jelenlegihez közeli szintjének fennmaradásához szükséges alternatívák megvalósulására gondolunk, mely két fő, egymást kölcsönösen feltételező és erősítő területből tevődik össze, a fogyasztói attitűd megváltozásából és az energiatermelés és -felhasználás hatékonyságának növeléséből, az alternatív energiaforrások mind nagyobb mértékű felhasználásából.

A fogyasztás centrális kérdés, ahol lépéseket kell tenni, megpróbálva elkerülni az életszínvonal visszaeséséből fakadó szociális és politikai feszültségeket. Erre talán még a mostani, profitorientált viszonyok között is van lehetőség, hiszen végső soron a kereslet szabályozza a kínálatot, a fogyasztás struktúrájának átalakulása minőségi változást indíthat el a termelés szférájában. Ebből kiindulva az élelmiszertermelés- és fogyasztás lokalizációja, vagyis a helyben termelt élelmiszerek vásárlása, valamint a települések, az infrastruktúra, a lakóházak, a közlekedés, az áruszállítás energiahatékonyságának növelése lehetne a kezdő lépés.

Emellett az általában vett energiatermelés és ellátás a másik kulscs kérdés, hiszen minden komplex társadalmi rendszer fenntartásához nagy mennyiségű energiára van szükség. Ez a problémakör azonban már több politikai döntést igényel. A dematerializálás, az optimalizálás, a dekarbonizálás és az ipari metabolizmus egyes eljárásai és egyéb fenntarthatóságot elősegítő technikák (a szennyezés csökkentése, a szennyezésmonitoring-technológia, a talajtermelékenység fokozása, a talaj erózióvédelem⁸⁴) egy része már ma is működik, piacgazdasági részarányuk a további technológiai fejlesztésnek és a felhasználás volumenének függvénye. Ugyanakkor az energiatermelés és -ellátás technológiai fejlesztése költségcsökkentő hatással jár, javíthatja a globális versenyképességet. Mivel a kőolajtermelés már elérkezett, vagy a közeljövőben el fog érkezni az olajsúcshoz,⁸⁵ a változtatás szükségszerű, de nem mindegy, hogy kényszer alatt megy-e majd végbe.

A fogyasztás és az energiatermelés területein tett lépések munkahelyeket is teremthetnének, mivel a zöld gazdaság jórészt lokális jellegű, például a nap, a szél, a víz, és a biomassza erőművek erőforrása helyben áll rendelkezésre. Egyúttal csökkentik az importfüggőséget. A kidolgozandó eljárások a tudományos eredményekre épülve a kutatás terén is innovációra sarkallnának. Mindezek a változások a lokalizáció révén a tulajdon és képviselő intézményét is megerősítenék.

A fogyasztói attitűdök megváltozásához, s ennek gyakorlatba történő megvalósulásához pedig a holisztikus szemléletű ökológiai etika adhatna támpontokat, értelmezési keretet, mely kihatna az életvitel preferenciáira és a munkamorálra is. Ez abban is segítené, hogy a modern életvitel, fogyasztói kultúra teljes elvetése nélkül menjen végbe az attitűdváltás, vagyis tudatosan adaptálni lehetne a hagyományos életforma bizonyos elemeit a modernnel, mindkettőt alakítva, de anélkül, hogy szembemennénk az emberi szükséglet-hierarchia valóságával, s valamilyen – a kultúr-, társadalom, és környezettörténeti tudásunk szerint sohasem létezett – „aranykor” rekonstrukciójára vállalkoznánk.

Természetesen a fentebb ismertetett változtatások számos nehézségbe ütközhetnek a jelenlegi struktúrákkal szemben, ezért az ökológiai és globalizációkritikai gondolkodás radikális javaslatait súlyos konfliktusok nélkül nem tartjuk kivitelezhetőnek. Ugyanakkor néhány bátortalan lépés már látható.

Lehet, hogy paradox módon a békésebb átalakulásra a civilizációk – vagy ha úgy tetszik a világgazdaság centrumának áthelyeződése, a nyugati hegemonia vége – erőviszonyának megváltozása is lehetőséget adhat, hiszen, ha egyfajta egyensúly alakulna ki a közeljövőben, akkor senki sem tudná magát „túlnyerni”, a kiélezett verseny helyett teret nyerhetne a kompromisszumos, együttműködő állapot globális szinten is.

Lehet, hogy ez csak egy álom, de valami hasonló regionálisan létrejött már a modern korban: az európai nagyhatalmak erőegyensúlya XIX. századi „boldog békeidőben”. Persze, azonnal mondhatjuk, hogy ez együtt járt a gyarmatosítással, a világ újrafelosztásá-

val. Aztán hamarosan három periférikus kihívó – az USA, Japán és Oroszország – erősödésével és világgazdasági-világpolitikai helyzetének megváltozásával kellett számolni... Most a Nyugat – a béke és a jólét szigete – néz szembe a többiek felől érkező kihívással.

A neoliberális közgazdaságtan és fejlődéelmélet hívei is ilyen kiegyenlítődéssel számolnak, az 1999-es ENSZ-jelentéssel ellentétben országok közötti GDP-arányos egyenlőtlenség globalizáció hatására bekövetkezett csökkenéséről értekeznek, sőt a vásárlóerő-paritást és egyéb mutatókat tekintve még a helyzet javulásáról is beszámolnak. Kína – és a kelet-ázsiai térség – gazdasági fejlődésének utóbbi két-három évtizedben tapasztalt dinamizmusa erre alapot is adhat, de van egy veszélyes jelenség, amit még a fentebb említett szerzők is elismernek, történetesen, hogy az egyes országokon belül nőtt az egyenlőtlenség.⁸⁶

Bár ezt ők nem tartják jelentősnek, a globalizáció kritikusai szerint ha a folyamat tovább erősödik, globális egyensúlyt, de olyan végletesen kettészakadt világtársadalmat hozhat létre, amit a „tittytainment” társadalmá,⁸⁷ a „Stratos-lakók világa”⁸⁸ jövőképek ábrázolnak. Tegyük hozzá, hogy a technológiai fejlődés önmaga is kiválthat ilyen átalakulást a termelés szférájára és a munkaerőpiacra gyakorolt hatásával.⁸⁹

Persze lehet, hogy a civilizációk viszonyában a negatív forgatókönyv lesz a valószínűbb, ami akkor következik be, ha a kelet-ázsiai térség államai, civilizációi, élükön Kínával ugyanolyan agresszív expanziót hajtanak majd végre, mint a nyugati államok. Ez azért is elképzelhető, mert a kapitalista világgazdaság korábbi központjai – vagyis a Nyugat nagyhatalmai – tulajdonképpen birodalmak voltak, impériumnövelő politikai attitűddel. A kelet-ázsiai nagyhatalmak ezzel találkozhatnak, lehet, hogy a nyugati alkalmazások között az imperializmus szellemiségét is átveszik, ahogy azt már Japán egyszer megtette. Sőt, amennyiben azt emeljük ki, hogy a kapitalista világgazdaság rendszerként az egyenlőtlen fejlődésen alapszik, ennek további működtetése akár politikai intenciókra is támaszkodhat...

De az erőviszonyok most kiegyenlítettebbek, nincsenek „üres” területek. Ráadásul a globális ökológiai problémákkal – a klímaváltozással, az energia- és élelmiszerválsággal, a túlnépesedéssel, a környezetszennyezéssel – mindenkinek szembe kell néznie, a világgazdaság elérte a Föld határait.

Tehát mind a nyugati társadalmaknak, mind az új kihívóknak változtatni kell, a Nyugat az eddigi alkalmazásaival, a nyugatosodás és a fogyasztás paradoxona miatt már nem tudja domináns helyzetét fenntartani, a Kelet pedig ekkora népességet nyugati életszínvonalon, az eddigi gazdasági struktúrában és gyakorlattal, a növekedés határai miatt nem fog tudni eltartani.

A Nyugat jövője, s egyúttal a világtársadalom jövője is azon múlik, hogy sikerül-e mihamarabb egy „magasabb szintű egyensúlyt” megvalósítani, mert ha nem, akkor tartós recesszió, vagy akár a civilizációk összecsapása is elkezdődhet.

JEGYZETEK

- 1 Oswald Spengler: *A nyugat alkonya I-II*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995; Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*, Gondolat, Budapest, 1983; Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*, Akadémiai, Budapest, 1988; Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998; Segesváry Victor: *A nyugati civilizáció ezredvégi válsága*, Kairosz Kiadó, 2001; Emmanuel Todd: *A birodalom után*, Allprint Kiadó, 2003; Pokol Béla: *Európa végnapjai*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2011.
- 2 Niall Ferguson: *Civilizáció – a Nyugat és a többiek*, Scolar Kiadó, 2011.
- 3 Ferguson: i. m. 37–39. és 364–365. o.
- 4 Uo. 35. és 48–50. o.
- 5 Uo. 33–35. és 49. o.
- 6 Uo. 48–50 és 132–133. o.

- 7 Uo. 37. és 365. o.
 8 Uo. 312. o.
 9 Uo. 366–369. és 385. o.
 10 Uo. 49. és 385. o.
 11 Uo. 45–46. és 365–366. o.
 12 Uo. 68–79. o.
 13 Uo. 63–68. és 79–84. o.
 14 Uo. 93–96. o.
 15 Uo. 96–124. o.
 16 Uo. 136–156. és 183–184., valamint Huntington: i. m. 58–61. o.
 17 Ferguson: i. m. 143–172. o.
 18 Uo. 186–222. o.
 19 Uo. 223–229. és 236–245. o.
 20 Uo. 246–248. o.
 21 Uo. 284–279. o.
 22 Uo. 280–295. o.
 23 Uo. 295–307. o.
 24 Uo. 315–319. o.
 25 Uo. 319–321. és 335–346. o.
 26 Uo. 327–334. o.
 27 Uo. 346. o.
 28 Uo. 41–44. o.
 29 Uo. 50–51. o.
 30 Jared Diamond: *Háborúk, járványok, technikák*, Typotex Kiadó, 2001.
 31 Ferguson: i. m. 45–46. o.
 32 Diamond: i. m. 83–90, és 103–112. és 195–294. o.
 33 Ferguson: i. m. 307. o.
 34 Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994. 93–209. o.
 35 Fukuyama: i. m. 213–300. o.
 36 Uo. 409–480. o.
 37 Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*, Gondolat, Budapest, 1983. 54–249. o.
 38 Wallerstein: i. m. 27–311. o.
 39 Uo. 163–164. o.
 40 Ferguson: i. m. 41–42. és 137. o.
 41 Uo. 80–82. o.
 42 Uo. 142. o.
 43 Uo. 364. o.
 44 Uo. 365. o. A könyv bevezetésében még 79% van megadva: i. m. 37. o.
 45 Uo. 243–244. o.
 46 Például: David C. Korten: *Tőkés társaságok világalma*, Kapu, Budapest, 1996. 125–224. o. és Csath Magdolna: *Kiút a globalizációs zsákutcából*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2001. 9–14. o.
 47 Wallerstein: i. m. 197. és 248–249. és 54–55. o.
 48 Huntington: i. m. 100–105. o.
 49 Uo. 68–69. o.
 50 Uo. 40–116. o.
 51 Ferguson: i. m. 373–375. o.
 52 Samuel P. Huntington: „Nem, nem a civilizációk összecsapása”. In Kovács Zsuzsa – Németi Tamás (szerk.): *Szeptember 11. Értelmezések, elméletek, viták*, Balassi, Budapest, 2002. 31–32. o.
 53 Ferguson: i. m. 368–369. o.
 54 Uo. 368. és 376–379. o.
 55 Uo. 368. o.
 56 Uo. 383. o.
 57 Uo. 366–367. o.
 58 Diamond: i. m. 177–192. és 215–265. o.
 59 The Economist: *A világ számokban 2012*, Typotex, 2012. 14. és 158. és 222. o.
 60 I. m. 14. o.
 61 Wallerstein: i. m. 147–148. o.
 62 Donella Meadows–Jörgen Randers–Dennis Meadows: *A növekedés határai*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2005.
 63 I. m. 57–61. o.
 64 Náray-Szabó Gábor: *Fenntartható fejlődés?* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 9–13. és 50–72. o.
 65 Ferguson: i. m. 333–334. o.
 66 Uo. 321–327. és 330–335. o.
 67 Huntington: i. m. 77–97. o.
 68 Ferguson: i. m. 382. o.
 69 Uo. 361–363. o.
 70 Uo. 387. o.
 71 Emmanuel Todd: i. m. 206. o. és Pokol Béla: i. m. 125–147. és 171–205. Ferguson is statikusnak értelmezi a modern világgazdasági rendszert. Ferguson: i. m. 49. o.
 72 Wallerstein: i. m. 681–682. o.
 73 Immanuel Wallerstein: *Rise and future demise of the world capitalist system: concepts for comparative analysis*, In Immanuel Wallerstein: *The capitalist world-economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979. 35. o.
 74 Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világgazdaszerelméletbe*, L'Harmattan, Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2010. 155–168. o.
 75 Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*, i. m. 124–199. és 576–633. o.
 76 Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világgazdaszerelméletbe*, i. m. 155–157. és 175–177. o.
 77 Segesváry Victor: *A nyugati civilizáció ezredvégi válsága*, i. m. 160–161. o.
 78 Segesváry: i. m. 195. o.
 79 Uo. 204–208. o.
 80 Uo. 158–161. o.
 81 The Economist: 24. és 33–34. és 36. és 48. és 56. o.
 82 Ferguson: i. m. 385. o.
 83 Emmanuel Todd: i. m. 100. és 173–230. o.
 84 Náray-Szabó Gábor: i. m. 135–148. o. és Donella Meadows – Jörgen Randers – Dennis Meadows: i. m. 231–261. o.
 85 Jeremy Leggett: *A fele elfogyott*, Typotex, Budapest, 2008. 63–64. o.
 86 Szilágyi Katalin – Balázs Zoltán: *Globalizáció és kapitalizmus*, Századvég Kiadó, Budapest, 2008. 172–174. és 343–395. o.
 87 Hans-Peter Martin – Harald Schumann: *A globalizáció csapdája*, Perfekt Kiadó, Budapest, 1998. 9–14. o.
 88 David C. Korten: i. m. 125–140. o.
 89 Segesváry Victor: i. m. 211–212. o.